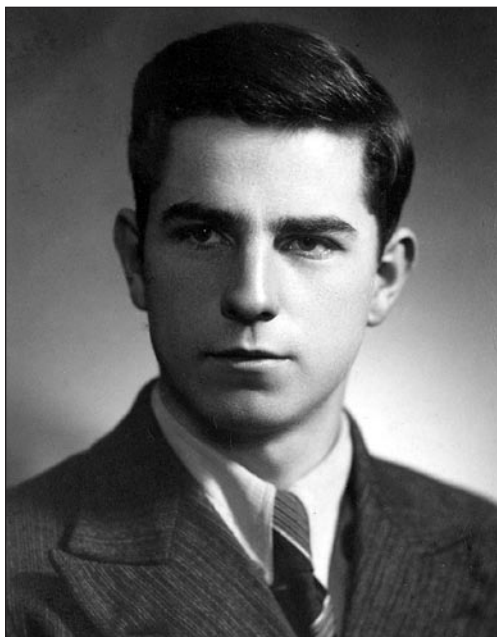

Mälestusi Tartu suvesõjast 1941

Juhan Gross

Juhan Gross mõni kuu enne Tartu sündmusi 1941. a.

Alljärgnev katkend on tõlgitud Juhan Grossi (s. 1919) mahukamast (150 lk.) ingliskeelsest käsikirjast, milles Valgamaalt Laatreist pärit põllumees kirjeldab oma eluloo pöördelisi sündmusi. Toodud episood hõlmab ajaloos olulist perioodi – Tartu vabastamist 1941. aasta suvel. Mälestused on mälu järgi kirja pandud 1980. aastate alguses, pärast seda, kui 1944. aastal kodumaalt lahkuma pidanud Juhan Inglismaal kooliõpetajana pensionile jäi. Mälestused on kirjutatud eelkõige pojale ja lapselastele mõeldes, seetõttu

ongi need inglise keeles. Tõlkimisel on proovitud autori mõtet maksimaalselt säilitada – tõe huvides on muutmata kujul esitatud ka need üksikud lõiked, mis teiste allikate järgi on pärvinud teistsuguse käsitluse. Parandusi on tehtud vaid väiksemates detailides. Täpsustused lugeja jaoks on lisatud joonealusena. Loetavuse huvides on teksti struktureeritud. Autori mälestused on jaotatud kolmeks peatükiks, vaadeldavad sündmused on osa pikemast peatükist „Kaotatud suvi”.

A. Tõnisson

Ja siis juhtus ime, mida kõige vähem oodati. 22 juuni hommikul, nädal pärast küüditamist, helises Mikul¹ telefon. Võtsin toru, teises otsas kõneles kohalik postiametnik, Verevi-nimeline vanem mees. „Oled juba uudiseid kuulnud?” küsis ta erutunud häälega. „Ei miskit,” vastasin, „me pole kedagi näinud.” Verev jätkas nüüd: „Jumala pärast, ära räägi sellest kellelegi, et mina sulle rääkisin, aga ... sõda on alanud – sakslased ründasid Venemaad.” Oli tunne, justkui tõusnuks päike südaööl taevasse. „Oled kindel?” ma peaaegu karjusin, ja lisasin vaiksemalt: „See võib olla ka eksitus, mida miskipärast levitatakse. – Ei, see on tõsi. Ma ei saa rääkida sulle, kust ma seda teada sain, aga vastutan sõnumi eest. Mõtlesin, et pean sulle teatama, enne kui asjad edasi arenevad. Ja veel – sulle on Tallinnast kiri.” Toru pandi ära.

¹ Kodutalu.

Ma tormasin keldrisse ja tõin välja meie ainukese veinipudeli, mida hoiti just seetõttu, et see oli viimane. Avasin pudeli ja täitsin neli pitsi, siis siirdusin otsima ema, Ilmarit ja Jüri. Hämmeldusega vaatasid nad kohale jõudes lauale. „Võimatu on saanud teoks. Tõstame toosti ainukese asja nimel, mis võib meid päästa.” Kui ütlesin uudise edasi, hakkasid Ilmar ja Jüri rõõmust hüppama ning lõpetasid kiiruga oma pitsi. Ema jäi mõtlikuks – ta oli sõda varemgi näinud.

Imeliku kokkusattumuseks oli ka kiri väga oluline. Sõber Tallinnast teatas, et on kuulnud kõlakaid sellest, et mõned Keskvanglas kinni peetavad poliitilised vangid on saadetud salaja kohtu ette ning neile on mõistetud pikaajalised karistused Venemaa töölaagrites. Väljasaatmine seisvat ees lähiajal. Ka minu isa olevat nende seas. Ta soovitas, et ilmselt on võimalik vanglasse tuua pakk talveriiete ja toiduga. Ilmselt olevat võimalik ka isa näha ja pakk ise üle anda. See oli küll üpris kauge ringiga saabunud teade, kuid ikkagi ainuke valguskiir isa kohta. Tegime paki asjadest, mida pidasime kõige olulisemaks, ning ma sõitsin järgmise rongiga Tallinna.

Vangla väravas selgitasin oma tuleku põhjust ning valvur suunas mind pääslasse. See oli juba parem kui eelmisel katsel Valgas. Laua tagant vaatas mulle vastu külm ja küsiv pilk. „Kas Juhan Gross on siin vanglas?” Kuna vastust ei tulnud, jätkasin närviliselt: „Mul on temale üleandmiseks pakk. Kas on võimalik temaga kokku saada?” „Kes teie olete?” „Ta on minu isa ja meile öeldi, et on võimalus tuua pakke.” Ametnik tõmbus valvsaks: „Kes teile seda ütles?” Mõistsin, et olin liiga tormakas oma sooviga ega soovinud kirja saatnud sõpra sisse vedada. „Ema sai politseilt² sellise teate,” pakkusin variandiks. Ta vaatas mind üllatusega ja küsis: „Ooh? Kas kiri on kaasas?” „Ei ole, mõtlesin et seda pole vaja.” Ametnik kummardus ettepoole: „Kas tead, sa peaksid pigem wait olema. Kui ei topi oma nina igale poole ja tegeled oma asjadega, elad paremini.” Vestlus oli lõppenud. Kui pöördusin, et ära minna, hõikas ta mind tagasi. „Hei, oma paki võid siia jätta.” Mul oli võimatu ette näha, mis on tema kavatsused selle pakiga seoses, ent pärast lühikest kõhklust soostusin sellega ja tänasin teda. „Pole tänuväärt, olgu sul head teed minna.” Vahiputkust möödudes ja uuesti värske õhu kätte saades tundsin kergendust. Mingi kaudne võimalus, et isa on elus, jäi püsima.³ Nii ka võimalus, et pakk jõuab temani. Mind valdasid segased tunded – viha, alandus, abitus koos nõrga lootusekiirega, et sõda võib tuua muutusi.

Keskväljakul lugesid kobaras inimesed uusi ülespandud teateid. Läksin uurima. Tegemist oli mobilisatsioonikäsuga kõikidele 17–35-aastastele meestele, kes pidid 24 tunni jooksul end kohalikus värbamispunktis kirja panema.⁴ See oli mulle liiast – pärast kõike, mis on juhtunud, peaksin ma veel võitlema Punaarmee oma ainsa säilinud lootuse vastu! Pealegi, uskusin, et sakslased on lääne tsivilisatsiooni rahvas, nad ei saa olla hullemad venelastest. Iga sõjavägi, kes vabastab meid praegusest õudusest, oleks oodatud. Tegin kiire otsuse – ma ei lähe. Ühtlasi tähendas see seda, et ma ei saa minna tagasi Mikule. Tallinnas liikudes kohtasin mitmeid ülikoolikaaslasi, kes olid jõudnud samale otsusele. Hoidsime kokku ja aitasime üksteisel varjuda, oodates nii sündmuste arenemist. Mõne päeva pärast ilmusid seintele uued teated. Nagu teateist võis lugeda, saavad need üksikud kõrvalehoidjad, kes polnud ennast registreerinud või olid vaenlase propagandast eksitunud ning varjusid või tegutsesid võimude vastu, uue võimaluse. On antud veel lisapäev enda registreerimiseks värbamispunktis. Hilinejaid ei karistata, teisi aga käsitletakse desertööradena, kelle suhtes halastust ei ole. Nüüdsest olime oma sõpradega eriti hoolikad liikumiste valikul, oma asukohta tuli muuta ülepäeva. Olime täis südikust, sest isegi ametlikud teadaanded kinnitasid sakslaste üllatavalt kiiret edasijõudmist.

Patrullkomandod alustasid oma tööd. Esialgu juhuslikult, edaspidi üha süstemaatilisemalt. Enese varjamine muutus keerukaks, kuna ka perekonnad, kelle juures olime, olid teadlikud, et nendele kehtivad ranged karistused. Leidsin, et ei saa enam panna ohtu teisi inimesi, ning otsustasin sõita Tartusse.

² Ilmselt miilits.

³ Joann-Fromhold (Juhan) Gross arreteeriti 29. juulil 1940, mõisteti Erinõupidamisega „nõukogudevastase tegevuse eest” 8 aastaks parandusliku töö laagrisse 28. mail 1941 ja suri Kirovi oblastis 2. juulil 1942.

⁴ 2. juulil 1941 kutsuti tegevteenistusse Punaarmee 1919.–1922. a. sündinud kutsealused, tagavaraväelaste mobilisatsioon järgnes alates 22. juulist 1941.

Rinne oli Tartule lähemal ning tundsin linna paremini. Mul vedas, et rongi, millega Tartusse sõitsin, läbi ei otsitud. Jõudsimme linna varasel hommikutunnil. Jaamas aga tabas mind ehmatus. Kehtis liikumiskeeld ja jaam oli kuni kindla kellaajani valve all. Rongidest väljunud inimesi hoiti kinni hoonetes ja platvormil. Trügimine inimmassis aitas mul pääseda – nimelt märkas inimesi, kuidas erariietes mehed kontrollivad inimeste dokumente. Kraevahe muutus kuumaks, kui pidin end nende teelt eemale hoidma, õnneks polnud see eriti raske. Siiski tundsin suurt kergendust, kui päev edenes ning jaama väravad avati. Tänaval olles mõtlesin just, mida teha edasi, kui pörkas inimesi ootamatult kokku Johann Lüüsi, oma „Ühenduse“-aegse⁵ kamraadiga. Muutusin ärevaks – Johann vanem vend oli kuulunud „Ühenduses“ vasakpoolsete sekka ning etendas praeguses valitsuses tähtsat rolli.⁶ Ent Johann lähenes mulle otse väljasirutatud käe ja rõõmsa ilmega, mistõttu oli mul piinlik oma kahtluste pärast. „Tore on sind taas kohata. Mida teed, kas oled saanud vabastuse?“ „Ma ei ole vabastatud,“ vastasin vaikselt. Johann kahvatas, tema silmis vilksatas hirmu vari ning ta vaatas närviliselt kahele poole. „Jah, selge. Aga mida siis kavatsed teha? Sind tabatakse kindlasti.“ Tunnistasin, et mul pole erilist ideed ning loodan lihtsalt linnast maale pääseda. „Ei, ära seda ürita,“ sosistas Juhan, „kõik teed linnast välja on blokeeritud. Pole lootust.“ Tema ilme muutus veidi, kui ta pakkus: „Ma tean, tule ja ela meie pool. Oleme ikka samas kohas.“ „Ma ei saa seda teha,“ tõrkusin tõsiselt, „täna sind väga, aga ise ka tead, millised ajad on.“ Aga Johann ei lasknud mul rääkida: „Tule kindlasti, ja kohe. Mida varem oled tänavalt ära, seda parem. Siin koos olles võime me kompromiteerida minu venda“ – viimase lause puhul ilmus tema näole kõver naeratus. „Aga,“ alustasin jälle. Juhan katkestas: „Usu mind, oled kaitstud kohas. NKVD ei tule kunagi meie kodu puistama, venna positsioon garanteerib selle.“ Sain temast aru ja järgnesin talle, ehkki segaste tunnetega. Ülikoolisõpruses oli siiski midagi enamat, kui olin arvanud.

Johanni korteris leidsid varju veel kaks tudengit. Nad tervitasid mind samuti kui kadunud poega. Mõlemad „Ühenduse“ vasakpoolse tiiva mehed. Nad olid seni saanud bronni armeeteenistusest, kuna töötasid uue võimu teistes olulistest struktuurides. Johann töötas politseis [miilitsas – tlk.] ja pidi seetõttu omama mingeid kontakte ka NKVD-ga. Öösel, kui lamasin nurgas madratsil, mõtlesin Johannit abivalmiduse üle järele. Võimalik, et lisaks kamraadlusele ajendas teda niimoodi talitama miski muu põhjus. Sakslaste lähenemine oli olnud pidev ja rinne asus juba vähem kui 100 kilomeetri kaugusel. Ei Johann ega teised kaks ole kunagi olnud mingid tõsised kommunistid ning venelaste lahkumisel jäävad nad tõenäoliselt Eestisse. Sellisel juhul aga vajavad nad ise teatud abi, kui nende viimase aasta tegevus peaks üles kerkima. Mis ka poleks, olin talle sügavalt tänulik. Johannil oli olnud õigus – püügikomandod puistasid öösiti linna tänavaid ja üksikuid maju ning arreteerisid juhuslikke inimesi. Mõõduvate veoautode müra minu varjupaiga lähistel oli katkematu.

Lõpuks hakkas tuppka kostma ka kahurimürinat. Seejärel tegid Saksa lennukid reide raudteajaama ning samas kõrval olevate kütuseladude kohal, mitte kaugel meie korterist.⁷ Kui lennukitelt heidetud pommid lõhkesid ja suitsupilved hakkasid taevasse kerkima, seisin ma parajasti aias ja jälgisin sündmusi. Mulle ei jõudnud isegi kohale, et pommitamisel ei tehta vahet sõpradel ja vaenlastel, ning nii tervitasin igat plahvatust teatud kergendusega. Asjad arenesid kiiresti. Valitsusasutuste ja koosseisude evakueerimine käis suure segadusega. Johann tuli keskpäeval koju ja teatas, et talle oli antud käsk asuda õhtul teele Venemaa poole. Ta ei läinud. Saabuval ööl olime kõik võrdsed – põgenikud sama režiimi eest.

Punaarmee taganes jätkuvalt. Konvoid ja üksikud veokid vedasid väsinud ja segaduses väeosi läbi linna põhja poole. Valla pääsesid rõõvimised ja terror. NKVD ei suutnud evakueerida kõiki vange, osad lasti maha hävitustöö käigus. Sellel öösel⁸ raputas linna tugev plahvatus. Koheselt järgnes vali vihin, mis meenutas õhu sissetõmmet. Nüüd järgnes sellele pea füüsiliselt tajutav pikaldane

⁵ Eesti Üliõpilasselts „Ühendus“ (1907–1940).

⁶ Lembit Lüüs – ENSV Rahvakomissaride Nõukogu sotsiaalkindlustuse rahvakomissar.

⁷ Korter asus Tähe tänaval.

⁸ Ilmselt 9. juuli kell 6.37, Kivisilla õhkulaskmine.

vilin ja kolin. Tänavatele ja majadele sadas kive. Aimasin, et see pidi olema üle Emajõe viinud vana Kivisild. Tavaline laeng ei oleks suutnud sellist massiivset silda purustada, seega oli ta eriti tugevasti mineeritud. Hiljem leidsime, et sillast eemale paiskunud graniiditükid jaotusid laial raadiusel. Lähimate majade katused olid pealt lennanud, palju maju oli teisiti kahjustatud, oli inimohvraid. Lugematu hulk aknaid oli purustatud. Veekaskaad oli voolanud üle turuplatsi, kuhu surnud kaladega koos jäi maha surnud mees, hilinenud. Sild oli lihtsalt kadunud.

Surmvaikus, mis laskus linna kohale pärast plahvatust, sai õige pea taas katkestatud püssilaskude ja granaadiplahvatuste poolt. Kui me tormasime⁹ aknale vaatama, nägime jooksvaid inimesi, kes peatusid tänavanurkadel lühikeseks ajaks, et siis tulistada üksiklaskudega endast tahapoole ja söösta seejärel taas edasi jõe suunas. Kui kaks neist möödus meie majast lähedalt, tundsin ära miilitsameeste vormiriietuse. Kohe ilmus veelgi mehi, jooksu pealt tulistades. Üks peatus korraks ja hõikas, et Tartu on vaba. „Partisanid!” hõikasin ja tormasin tänavale. Läksin neist ühe juurde ja küsisin, kuidas mina saan aidata. „Kas sul relv on?” „Ei ole, kust ma selle saaksin?” „Mine tuletõrjemajja, meie staap ja paar sakslaste soomukit on seal.” Ning jooksis edasi. Tormasin tagasi majja. „Nad on siin ja vajavad toetust. Läki tuletõrjemajja.”

Minu entusiasmi teisi ei nakatanud, põigeldi vastusest. Ning Johann ütles: „See võib olla lõks, et meid välja meelitada.” „See pole nii,” pahvatasin, „need on tõepoolest partisanid. Olen küllalt peidus olnud, nüüd tuleb midagi ette võtta.” „Jaa...h, vaata ...,” alustas Johann kannatlikult, „ma saan sust aru, aga meil on siin erinev olukord. Sina näiteks tead minu hoiakuid. Kes tagab, et nad üldse minu abi enam vajavad.” „Kuid ma saan sinu eest rääkida,” pakkusin mina. „Ma vannun, et mul pole olnud miskit pistmist NKVD-ga, lihtsalt tavaline politseitöö [miilitsatöö – tlk.], jätkas Johann kiirustades, „seega on mul puhas südametunnistus. Aga kas mind usutakse? Või usutakse pigem sind?” Hämmastusega pöördusin minekule. „Oota hetke, tule korra minuga,” hõikas Johann. Ta ronis enne mind keldrisse. Liivaga täidetud kastist õngitses ta välja revolvri ja mõned padrunid. „Neid läheb sul nüüd vaja,” ütles ta kuidagi kahetsevalt, „kui ka mina ei saa tulla, on see relv abiks. Head teed!” Imelik mees, mõtlesin välja kiirustades.

Järjekordne raske kõmakas – see oli viimane sild üle jõe, mis õhati veel enne, kui miilitsa järelsalgad sillani jõudsid.¹⁰ Kui esimene kõmakas tekitas linnas vaikuse, siis teine äratas linna: kõikjal avati uksi ja aknaid, inimesed valgusid tänavatele. Kasvava uhkustundega märkas tuletõrjemaja¹¹ tornis sinimustvalget Eesti lippu. Pääaegu samaaegselt pääsesid kõrgematest akendest lehvima teised rahvuslipud ning peagi oli terve linn lipuehteis, õnnelik ja erutatud rahvamass tunglemas tänavatel. Tuletõrjemaja ees ümbritses juubeldav rahvahulk kahte Saksa soomukit ja käputäit eesti partisane, kes olid teistest eristatavad valge käesideme tõttu. Keegi alustas Eesti hümnit. Pidulik laul kandus laiali nagu võimas laine üle väljaku ja tänavate. Minu patriotism on alati olnud mõõdukas ja meeleolukad demonstratsioonid on jätanud mind külmaks. Kuid seekord oli kõik teisiti. Lauu puhas spontaansus ja hoog tungis südamesse ja tõi pisarad silma.

Erariides Eesti ohvitser korraldas samas kohas oma staapi. Seda piiras hulk mehi, vanu ja noori, relvastatud erinevate relvadega alates vanast roostes püstolist kuni moodsa kerge automaadini. Kõik need olid punavõimu ajal hoolikalt peidetud ja hoitud, vaatamata surmaohvaredele nende avastamise puhul. Ohvitser andis ülevaate olukorrast: venelased taganevad kõikjal üle maa ja kavat-

⁹ Siit edaspidi on autor ilmselt kirjeldanud sündmusi 10. juuli pärastlõunal, mil algas aktiivsem võitlustegevus.

¹⁰ Ilmselt oli tegu muu plahvatusega. Vabadussild õhati 10. juulil kell 22, pärast seda, kui toimus lipu heiskamine Kaitseliidu majal (kell 18).

¹¹ Siin ja ka varem mainitud tuletõrjemaja asemel võis olla Kaitseliidu maja Riia mäel või siis ülikooli peahoone. Ajaloost uurimused (H. Lindmäe. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu, 1999; Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides, koost. T. Noormets. Tallinn, 2003) ei maini tuletõrjemaja partisanide staabi ega siis lipu heiskamise kohana. Tuletõrjemaja asus otse Emajõe kaldal ja oli teiselt poolt jõe hõlpsasti tulistatav.

sevad nüüd rajada jõe teisele kaldale kaitseliini. Saksa põhijõud on umbes 50 kilomeetri kaugusel ja neil võtab Tartusse jõudmine veel mõned päevad aega. Senikaua aga on vabatahtlikel omakaitse liikmetel¹² kohustus kaitsta linna Punaarmee maha jäänud sõdurite eest, kindlustuda jõe lõuna-kaldal, hoida ära vaenlase võimalikud ületulekukatsed, tagada linnas kord. Saksa luuremasinad sõitsid peagi tagasi oma dele teateid viima ja abiväge kutsuma. Olime jäänud omapäi.

Meie rühmale määratud esimeseks ülesandeks sai pargi ja jõekalda läbikammimine. Tuli leida ja teha relvituks seal esineda võivad rahvamiilitsad. Moodustasime aheliku ja alustasime pargi läbikammimist. Kui ma veidi hiljem kuulsin kõrget ja vinguvat heli ja sellele järgnevat teravat plahvatust, ei taibanud kohe, et tegemist oli jõe teiselt kaldalt tulistatud mürsuga. Järgmine vilin lõppes heleda leegiga meie ees olevate puude latvades. Vilistavad ja võristavad killud tungisid puutüvedesse ja maapinda. Ehmatasin, kui korraga mõistsin, et keegi on sihtimas just mind. Mehed mõlemal pool olid end maha visanud ja poolautomaatselt tegin sama. Olime kõik selle töö tarvis kogemusteta. Vana sõjamees oleks ilmselt saanud naerda, kui ta näinuks meid, suu lahti, vaatamas mürskude plahvatamist ja otsimas varju siis, kui hädaoht juba möödas. Tundsin laubal külma higi ja peas kihelust. „See on siis hirm,” ütlesin iseendale, „kuid pole vaja sattuda paanikasse, pole vaja.” Meenusid isa jutud tema sõjaelamustest ja ma meenutasin neid uhkusega. Üleüldse, tema oli olnud kordi suuremas ohus ja pääsenud ilma vigastusteta. Rehkendus, kui mitu kildu on vaja ühe ohvri tabamiseks, tundus mõttetu.

Märkasini rühma juhti eespool künkal meie karjumas ja lehvitamas. Kuivava suu ja peksleva südamega tõusin üles ja sööstsin varjule järgmisse kohta. Seekord tundsin helist ära mürsu lendamise ja sain pikali enne selle lõhkemist. Plahvatused kandusid meist kaugemale ja saime jätkata oma ülesannet ilma uute jamadeta. Miskit oli miilitsatega juhtunud, ma ei kohanud ühtegi neist. Tõenäoliselt taipasid nad, et mäng on läbi, heitsid mundrid seljast ja varjusid. Kuigi meie rühmal polnud justkui midagi ette näidata, olime naastes veidi uhked – olime ju jäänud tule alla ja selle üle elanud. Mürsud langesid nüüd sagedamini ja korrapäratu rütmiga. Siin-seal puhkesid tulekahjud ja tõusis suitsu. Kogu pilt linnas oli muutunud – kuskil polnud enam näha juubeldavat rahvahulka, üksnes valgete käesidemetega mehed sagisid ringi. Lipud tundusid mahajäetud ja veidi kohatud. Sõda näitas Tartule oma tõelist palet.

Koos väheste meestega saadeti mind nüüd linna idaserva, valvamaks ühte teeristi ja laskemoonaladu, mis mingil põhjusel oli jäänud Punaarmee poolt hävitamata. Valvasime seal kaks päeva ilma vaheajata. Venelased olid üles sättinud uusi suurtükke ja Tartule langes raskeid hoope. Enamik linnas olnud tuletõrjearustusest oli venelaste poolt rikutud või ära viidud. Nii pidasid inimesed lootusetut võitlust laienevate tulekahjudega, veeämbrite edasiandmiseks moodustati inimkette. Ja kui kohati õnnestuski inimestel tulemüüri alla suruda, läitsid mürsud ja ka tahtlikud süütajad siin-seal uusi koldeid, mistõttu sageli oli tegemist, et end päästa sulguvast tulerõngast. Kui tulekustutajaid nähti jõe vastaskaldalt, külvati nad üle kuulipildujatulega. Öösel nägi linn välja nagu punane ja oranž tulekatel, mis valgustas taevast ja lähiümbrust tontliku kumaga. Mulle tundus uskumatu, et tuli võib lakkamatult nii kaua põleda. Selleks ajaks olin mürskude langemisega juba kohanenud. Kummardusin kohe, kui kuulsin lähenevat helinat, mis viitas mürsu peatsele langemisele kusagil lähedal. Vaid siis, kui laskemoonakeldrite juures paiskasid plahvatused pinnast taevasse, tardusid mu meeled millegi hirmsa ootuses. Siiski polnud seal tegemist otsetabamusega ja paksud graniitmüürid pidasid laialipaiskuvatele kildudele vastu.

See oli esimesel päeval, kui nägin sõja nii-öelda pahupoolt. Maju läbi otsides jõudsimme suure keldrini. Ukse avades olime silmitsi unustamatu pildiga: põrandal, suures kuivanud vereloigus, vedeles üksteise otsas kaheksa laipa. Seinad olid täis hallikaid ajutükke ja punaseid verepripsmeid. Trepil aluses otsas lamas selili mees, kelle küünarnukist kõverdatud käsi oli tõstetud otsekuvi tervitusviipeks. Tema harras ilme, justkui äsja ärganul, väljendas puhast hämmastust. Väike auk lauba keskel näis

¹² See nimetus tuli hiljem.

kõrvaline pisi. Ilmselt oli neid siin hoitud mõned päevad, nii näitas hunnik keldrinurgas. Kõik olid noored mehed, peaaegu poisid. Tõenäoliselt tabatud öiste läbiotsimiste ajal ja jookskute püüdmise reididel. Mulle jõudis valusalt pärale, et kui poleks olnud Johanni, võinuks ka mina olla nende seas. Imalmagus hangunud vere lõhn ning laipade kohal sagivate kärbeste nägemine jäi mind kummitama pikaks ajaks. Koos vastumeelsuse ja vihkamisega nii kommunistide kui ka kärbeste suhtes. Järsult varjutas see hoolimatu, pealetükkiv ja püsiv sumin hetkeks sõja ja muud hääled meie ümber.

Ligi kaks päeva olid venelaste suurtükid lakkamatult ja halastamatult pommitanud kaitsetut linna. Oma kaevikust nägin selgelt ühte nende patareid üle jõe, taluhoonete vahel, siiski väljaspool meie käsirelvade laskeulatust. Juhuslikud lasud koos suitsupilvega osutasid veel kahele patarele eemal küngastel. Tundsin abitust ja viha – tuli lihtsalt lamada ja oodata, teha polnud midagi. Öhtupoole saabus meie vaatluspunkti saksa allohvitser, kes oli meeldivalt üllatunud, kui temaga oma kooli saksa keeles rääkis. „Sa oled siin juba mõnda aega olnud,” ütles ta, nähes minu musta ja habetunud nägu. „Kus on need venelaste patareid?” Olime rahul, kui saime kõik kolm nüüd ette näidata. „Varsti pole neist enam muret,” ütles ta enesekindlalt ja asus toimetama. Tema hõike peale ilmusid välja veel kaks sakslast, kes vedasid endaga kaasas lahtirullitavat traadikera. Nad sättisid üles telefoni ja pidasid siis selle kaudu mõneminutilise tehnilise kõne. Edasi uuris allohvitser olukorda binokliga. Tagantpoolt kostus valjuhäälnelne käsk ja otse üle meie peade tormaski mürsk kiirrongina jõe suunas. Patareist veidi kaugemal paiskas plahvatus õhku pinnasekamakaid. Allohvitser täpsustas nüüd aparaadi kaudu veelgi mingeid numbreid ja teine mürsk läks teele. Mürsk kukkus patareist sama kaugele, talu lähistel seisva väiksema lehmakarja keskele. Osa loomadest paisati laiali ja teised sattusid paanikasse, nii tundsin pettumust sellise saksa täpsuse üle. Ent allohvitser jagas uusi täpsustusi ja pöördus seejärel laia naerusega minu poole: „Ära muretse, testisime sektorit. Vaata nüüd.” Seekord oli laskmise intervall pikem, vahepeal tulistasid hoopis venelaste kahurid meeletu sagedusega. Nende mürsud lendasid meist üle, risttule all olid meist kaugemad künnad. Kahju selline laskmine ei toonud. Lõpuks kuulsin siitpoolt nelja mürsu samaaegset väljatulistamist ja nägin nende langemisele järgnenud suitsupilvi taluhoonete vahel. Veel enne suitsu hajumist järgnes uus kogupauk ja seejärel veel kolmas. Väikesed inimtäpid jooksid talust eemale ja kadusid põllule. Enam meid sellest piirkonnast ei tulistatud. Vähem kui tunni jooksul sunniti vaikima kõik kolm venelaste patareid. Olin juba nii harjunud pideva tulistamisega, et suhteline vaikus tundus imelik.

Et viimased kolm ööd polnud ma magada saanud, hakkasid koos vaikusega ilmne ma imelikud asjad. Kui ma istusin vaatluspunktis ja jälgisin juba nii tuttavat maastikku, näis korraga, et puudesalu hakkas kiiresti kasvama ning puude ladvad ühinesid kõrgel hiiglaslikuks kirikuhooneks. Rahustav muusika, ei tea kust ilmunud, süvendas otsekui transis olekut. Kostma hakkas leinamarss. Kiriku ukSED avanesid ja aeglaselt väljus sealt matuserongkäik, küünlad käes. Kui see jõudis lähemale, nägin, et inimeste näod olid vahatatud ja meenutasid surnute nägusid. Mehel, kes liikus rongkäigu ees, oli laubal väike ümmargune auk. Ta astus vaikselt ja ühtlaselt, klaasistunud pärani silmad vaatamas otse minu suunas. Tundsin end kui halvatuna, tahtsin ära joosta, ent jalad olid maa külge kinni jäänud. Karjatasin. Kirik hajus, puud seisis seal kus varengi ja ainuke heli, mis kostus, tuli eemalt linnast. Minu kõrval olev mees vaatas mind kahtlustavalt: „Kas sul on halb? Just näis kõik korras olevat.” Tõepoolest, tundsin teatud väsimust ja olin väga õnnelik, kui meie rühm veidi aja pärast välja vahetati. Kui me korjasime oma relvi kokku, küsis rühmaüle, kas ma ei tahaks oma revolverit tema vintpüssi vastu vahetada. Mul polnud selle vastu midagi, revolverist tulistamise vajadust seni ei olnud, ja ilmselt, arvestades vahemaad vaenlaseni, ka ei tule.

Liikusime tagasi linna ja saime majutuse ühes suures laohoones. Hoone oli sõjast puutumata ja täis mitmesuguseid toidukaupu. Kuigi toitu oli piisavalt ja ma polnud viimastel päevadel praktiliselt midagi söönud, oli soov magada veelgi suurem. Vajusin nurka puupõrandale ja ei mäleta midagi muud kui küllaltki järsku äratust kaheksa tundi hiljem. Pidime võtma oma kontrolli alla lõigu jõekaldal, turuplat-

sist vasakul. Meid hoiatati, et seal on venelased märksa lähemal. Nad püsisid jätkuvalt jõe põhjakaldal ja nende snaiapid tulistasid kõike, mis liikus. Nii see tõesti oli. Ühest varjekohast järgmisse liikumiseks pidime kasutama sööstühpeid. Meie liikumisteel, kohas, mis jäi ülejõe suunale avatuks, oli kääras mehe surnukeha, tapetud just mõne tunni eest snaiapi poolt. Kui kaaslane, kes üritas meest ära tuua, ise haavata sai, otsustati surnukeha äratoomine jätta pimedale ajale. Kõik see aitas ka minul jõuda selgusele, et kui vaja, pean minagi olema valmis inimese tapmiseks. Olin jõeäärse majas¹³ oma postil üksi. Ronisin pooleldi purustatud kolmekorruselise hoone treppidest üles ja sättisin end ühe rauast veepaagi varju. Panin vintpüssi valmis ja alustasin vastaskalda jälgimist, et vaenlast tuvastada. Kuna ma olin nooruses vintpüssiga lasknud, ja päris edukalt, tundsin, et suudan siin ka u. 150 m kauguselt märki tabada. Ning seejärel oleks mul veel veidi aega alla ronida, et kohta vahetada, enne kui vaenlase suurtükid teeivad kättemaksulasud. Paraku nägin ma oma pika vahiperioodi jooksul vaid korra ühte meest relvaga, seda ühes müürilõhes. Enne kui jõudsin asuda sihtimisele, ta kadus. Viimaks sai mu aeg ümber, tuli postilt lahkuda. Seda tehes tundsin nii nõrdimust kui ka kergendust. Hiljem olen ikka püüdnud ette kujutada, milline oleks olnud minu enesetunne ja kui kaua see oleks mind saatnud juhul, kui see ainuke sihtmärk oleks mõne hetke kauem paigal püsinud. Ei oska siiani vastata.

Päeva teisel poolel tulistati meie sektorit mitmel korral suurtükkidest ja üks pood süttis põlema. Kui kohale jõudsime, oli tuli juba äge. Suutsime vaid takistada tule levikut teistele majadele. Suurt päästa polnud võimalik, kuid väljatoodud asjade kuhjas leidis ka kast šampust. Arvestades äsjust kitsikust ning hiljutisi natsionaliseerimisi, tundus see mõneti üllatav. Öö saabudes, kui kahekesi suitsevate varemete juures vahti pidasime, oli see kast ikka samal kohal. Leidsime, et siin pole tegu kellelegi eluliselt vajaliku varaga, ning lugesime kasti sõjasaagiks. Jõime koos ära mitu pudelit. Imelik, et tekkis küllastus, aga mitte joovet. Esialgse janu kustutamise järel see jook mulle tegelikult ei meeldinud.

Järgnes uus lühike, ent sügav magamine, mille katkestas eriliselte äge segu automaadivalangu-test, mürsuplahvatustest ja üksiklaskudest, mis lähtusid jõe teiselt kaldalt. Keegi ei teadnud, mis on juhtunud, järgnes käsk liikuda jõeäärsetele positsioonidele. Pooleldi uimasena komberdasin mööda pimedaid tänavaid, mida vahel valgustasid mürsuplahvatuste sinakad helendused. Juhuslikke mürsukilde saatis ühtlane ja ähvardav urin. Valgustuskuulide tung ja nende rikošett söestunud müüridelt meenutas tagedate herilaste rünnakut. Vahelduv liikumine koos pideva varjumisega taastas peagi virge enesetunde. Maja, kuhu pidime asumaa, seisis üksikuna keset jõeäärseid varemeid. Majas leidsime Saksa jalaväelased, kellele me olime saadetud täienduseks. Sõjas karastunud sakslased paistsid silma külma rahu poolest, nende kõrval tundusin ma eriliselte abitu pabistajana. Märkas, et värisen üle kere, ja neelatasin mitmeid kordi, saamata endast võitu. Ent siis aitas mind üks vahejuhtum. Saabus käskjal ja karjus käsu olla valmis rünnakuks üle jõe. On suur vahe, kas olla valmis vaenlase tagasi-tõrjumiseks või üritada rünnakuga ületada laia jõge. Eriti kui tulistajad vastaskaldal on valmis juba üksnes paate sõelapõhjaks laskma. Sakslased mõistsid seda minust paremini. Kui üks vanem kapral minu kõrval hakkas lisamoonaga täitma oma padrunivööd, panin tähele, et temagi käed värisevad. Ta krahmas mõned padrunid, pudistas need maha, korjas üles ja pudistas uuesti maha. See mõjus mulle kui vabanemine: ka sakslased olid hirmul! Minu hirm oli seega loomulik! Nüüd sain endaga hakkama.

Kui me istudes käsku ootasime, panin tähele, et mehed aina läidavad sigarette ja pahvivad raevukalt. Olin olnud põhimõtteline mittesuitsetaja ja ütlesin ka nüüd pakkumistest ära. Nähes aga, et suitsetamine pakub meeste teatavat kindlustunnet, hakkasin endas kahtlema. Äkki on see kuidagi siiski kasulik? Ebaledes ütlesin nüüd, et proovin ikka ka, mispeale minu kõrval olev sakslane torkas oma suitsupaki kiirelt mulle nina ette. Suitsus oli midagi, mis aitas. Koos mulle võõra vingu sissehingamise ja köhimisega saabus justkui muretus ja rahu. Kuna olin näljast ja magamatusest nõrk, saavutas printsess Nicotine minu üle kiire võidu: edaspidi sai minust pikkadeks aastateks

¹³ Võimalik, et tegu oli Eesti Panga hoonega Vabaduse puiesteel – sarnane kirjeldus lipnik Vagi Pärsimägi partisanide tegevusest on antud H. Lindmäe raamatus, lk. 193.

tema andunud jünger. Käsku rünnakuks, kahju küll, ei tulnudki.¹⁴ Mõne aja möödudes hõrenes tulistamine ja lakkas seejärel sootuks. Olime ootusest pinevil, ent sellel õhtul ei juhtunud enam midagi. Hommikul kuulsime, et sakslaste soomusvägi oli rünnanud vaenlast tiibadelt ja viimane oli tagasi tõmbunud. Tartu tuleproov oli lõppenud.

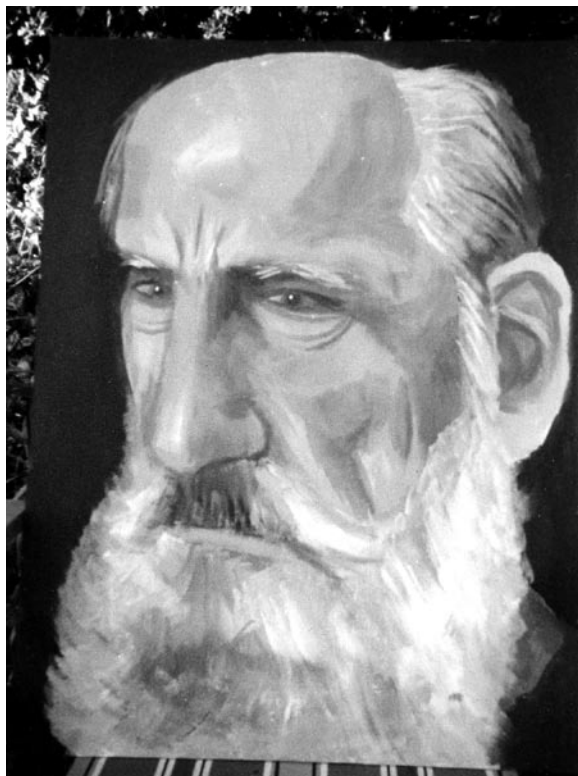
Saksa väed liikusid edasi, meie Omakaitse üksused hakkasid korraldama toitlustust, objektide ja vangide valvet, üldiselt kõike seda, mis aitaks linnal naasta tavapärase elu juurde. Need argised toimetused ei ole mulle eriti mälli sööbinud. Ühel õhtul majutuspaika naastes aga astus tuppa meie ülem koos mulle tundmatu mehega, kes kandis Omakaitse käesidet. Osutasin olevat lähimaks vabaks meheks ning ülem pöördus minu poole jutuga, et üks väike ülesanne veel. Pidime koos teise mehega minema arreteerima NKVD agent, kelle peidupaik olevat teada. Võtsin oma vintpüssi ja me läksime välja. Kaaslane näis hästi teadvat, kuhu minna, ja erilist juttu meil ei tekkinud. Jõudsimme äärelinna, lagunenu maja juurde, kus mina pidin jääma väljapääse valvama ning tema sisenes majja. Mõtlesin, mida küll peaks tegema, kui juhtub miskit ootamatut, kui juba ta, meest sihikul hoides, väljuski. Vang oli lühike ja jässakas, rasvaste ja peaaegu mustade juuste ning ebaleva olemisega, kandis ümaraid raudraamidega prille. Kahvatu ja ilmetu nägu ei väljendanud mingit emotsiooni. Ta hakkas astuma näidatud suunas, meie laskevalmis püssidega järel. Kui vang juhtus kõhkleva või komistama, ergutas mu kaaslane teda karmi röögatusega, milles peitus allasurutud viha. Hakkas pimenema. Möödusime varemestest ja lausaliselt põlenud aladest, kui ta järsku käskis vangil pöörduda paremale ja astuda ühte pilusse hoonete vahel. Ma olin segaduses ja kinnitasin, et siit me küll läbi ei pääse. Ta katkestas mind järsult: „Ma tean, mis teen.” Mul oli õigus ja me jõudsimme ühte tagahoovi, mis piiratud kõrge kivimüüri. Kui vang jäi seisma, kerkis minu kaaslase seni tagasihoitud viha kiiresti pinnale. Rahuliku ja summutatud häälega, mis kuidagi ei meenutanud tema eelnevaid raevupahvakaid, esitas ta vangile süüdistuse selles, et viimane oli olnud ässitajaks tema venna ja sõbra arreteerimisel. Mõlemad olid hiljem leitud mõrvatuna NKVD poolt. „Nüüd oled sina teisel pool toru, on sul midagi öelda?” Kui vastust ei tulnud, pöördus ta minu poole ja ütles vastuvaidlemist välistaval toonil, et me peame selle mehe nüüd kohe maha laskma, siis on asi kindel. Sain aru, et asjad lähevad käest, ja püüdsin teda rahustada, rõhutades, et nii ei tohi teha. „Pealegi, me ei saa üle astuda käsust tuua ta kohale.” „Sellest pole lugu,” ütles ta kohe, „ütleme, et üritas jalga lasta.” Ning lisas rõhutatult: „Kas sa kujutad ette, mis tunne on jääda ilma oma vennast, lihtsalt nende võimujanu tõttu?” Ta pidas pausi, et leida sõna – „loomad!”. Osutasin nüüd, et ka minu isa vahistati, mispeale ta rahunes: „Hea küll, jätame katki. Aga sina oled nendega liiga leebe.” Ta pöördus nüüd vangi poole, kes oli seisnud tuimalt, näoga müüri suunas: „Sa vördjas siis ei tahagi rääkida! Põlvili!” Mees võnkus veidi, kuid ei teinud muud. Kostus klõksatus, kui minu kaaslane avas püssil kaitseriivi. See mõjus, mees laskus kohe põlvili. „Hästi,” surus mu kaaslane läbi hammaste, „ja nüüd palveta ... Meie Isa ...” Sel hetkel tajusin juuspeent tasakaalu põhjuse ja tagajärje vahel. Ükskõik, mida ma ka ei arva, ei saa ma riskida mingi liigtusega, mis rikuks õrna kaaluheeltselt ja aitaks päästikul vallanduda. Tundsin vabastavat kergendust, kui põlvitav mees asus katkendlikult palvetama. Pärast üksikuid sõnu hakkas ta kokutama ja jäi vait. „Paistab, et ta on selle unustanud,” sisistas minu kaaslane ja lisas õelalt, „või ei sobi see kokku partei liiniga.” Pöördudes taas vangi poole: „Sul on viimane võimalus.” Ja lisades rõhutatult: „Alusta otsast peale!” Vangil tuli palve seekord paremini välja. Koos palve edenemisega tundsin pingelangu. Kui mees jõudis sõnani „amen”, kostus uus riiviluku klõpsatus. Kaaslane sülitas vihaselt ja tundis ilmselt otsekui mingit kergendust. Nüüd lausus ta pahuralt, kuid ilma vihata: „Tõuse üles ja läheme edasi.” Edasi läksime vaikides. Andsime vangi üle ning liitusime oma rühmaga. Ma ei mäleta, et oleksin oma kaaslast veel hiljem kohanud. Või ka seda, milline ta välja nägi. Vangi näoilme on mul ometi selgelt mees. Kogu lugu tundus hiljem veidi ebaõiglane minu kaaslase suhtes. Lõppude lõpuks oli tal piisav õigustus oma

¹⁴ Rünnakukäsku oodati ühel südaööl, rünnaku eesmärk oleks olnud vastaskaldal tugiala loomine, mis omakorda võimaldanuks parandada silda tehnika üleveoks. Paate rünnakuks aga polnud (kirjavahetusest).

venna eest kätte maksta, aga ... ta ei andnud kiusatusele järele. Minagi ju ei tundnud mingit sümpaatiat vangi suhtes, kes ilmselt oli karmi hirmutamise ja alanduse ära teeninud.

Varsti selgus, et kohalikust Oma-kaitsest piisab linna elu korraldamisel, ning mind vabastati. Võisin minna koju. Mingit transpordi- või siis telefonivõimalust ei olnud, õnneks olin siiski kuulnud, et Sangastest oli sõda üle käinud kiiresti ja eriliste kahjustusteta. Hommikul, mil sain teenistusest vabaks, vedas mul sellega, et üks varustusmasin võttis mu peale ja viis Otepääle. See väike linnake on enam-vähem poolel teel Tartu ja Sangaste vahel. Kui ma saabusin Otepääle ja jätkasin teekonda jalgsi, juhtusin mööduma postkontorist. Minu imestuseks oli see avatud ja isegi mõned margid olid müügiks aknale välja pandud. Minus tärkas uudishimu ja ma avastasin, et nad olid valmistanud kohapealseid marke, mis pidid meenutama linna vabastamist kommunistide võimu alt.¹⁵ Nende kujundus oli

lihtne, aga meeldejääv: sinimustvalge kilp täpiliselt taustal, selge kiri EESTI POST ja kuupäev.¹⁶ Marke oli kahes väärtuses: 20 ja 30 ühikut, mis märkis kaardi või kirja viimatist hinda kopikates. Rahaühik, mis võis ju muutuda, oli puudu. Markidele kehtis 100% lisamaks kohaliku linnavalitsuse tarvis, see pidi aitama taastada normaalset elu. Ehkki olin nooruses olnud agar margikoguja, ei tabanud ma nüüd, eriti sellises muljetulvas, et need margid võivad kunagi muutuda haruldusteks. Nii ostsingi neid vaid mõned, just uudsuse pärast. Ühe kleepisin ka ümbrikule, mille saatsin Mikule, ning jätkasin siis oma teed. Õhtuks olin läbinud pea kolmkümmend kilomeetrit ja jõudsin kodustele ootamatult Mikule. Kuuldused olid olnud õiged: mingeid kahjustusi polnud, pere oli terve. Oli hea tunne koju jõuda. Küsimusi ja vastuseid jätkus kauaks.

Juhan Grossi portree. Detail Jonathan Grossi maalist, 1999.

Inglise keelest tõlkinud ja kommenteerinud
Andres Tõnisson

¹⁵ Nn. Otepää margid tulid müügile juulis (osadel andmetel 22.07), said populaarseks ja müüdi kiiresti läbi. Hiljem muutusid rariteediks.

¹⁶ Tekst „10.VII Otepää” tähistas Eesti lipu heiskamise päeva Otepääl 1941. a.